

De vraag naar het domein

professionele identiteit van geestelijke verzorging

door: dr. Hans Schilderman*

Wat is het domein van de geestelijk verzorger? En houdt het stand? Hans Schilderman stelt kritische vragen aan het 'geestelijk landgoed' van de geestelijk verzorger, aan zijn specialisme en competenties. Professioneel ontginningswerk is nodig om in de toekomst het beroep van de geestelijk verzorger te legitimeren.

Volgens het woordenboek betekent 'domein' een 'heerlijk bezit', doorgaans een landgoed waar men vaak vertoeft en waarop men zekere rechten kan laten gelden. De geestelijke verzorging valt als een dergelijk geestelijk landgoed te omschrijven, waar het doorgaans heerlijk toeven is, niet alleen voor de geestelijk verzorger zelf, maar ook voor degenen die aan haar of zijn zorg toevertrouwd zijn.

Maar welke rechten zijn er aan te ontnemen? Hoe lang valt er nog op te vertoeven? Welke heerschappij oefent de geestelijk verzorger op zijn of haar geestelijk landgoed uit, zodanig dat die heerlijkheid behouden blijft? Dergelijke evocatieve vragen zullen in deze bijdrage van vrij formele antwoorden worden voorzien. Het woord domein is een begrip dat in de arbeids- en organisatietheorie gangbaar is als aanduiding van dat deel van de arbeidsdeling dat een beroepsgroep als het zijne/hare beschouwt. Het gaat met andere woorden om de professionele identiteit van de geestelijke verzorging in maatschappelijke zin, en meer specifiek om het professionele gezag waarmee het eigen vakgebied al dan niet beschermd wordt.

Probleemstelling: functioneel gezag

Professionele identiteit vergt tegenwoordig vooral functioneel gezag. Dat wil zeggen: een vertrouwen

dat cliënten stellen in het doelstellende en probleemoplossende vermogen van beroepsbeoefenaars. Een dergelijk op vakbekwaamheid gebaseerd gezag verschilt van gezag dat gebaseerd is op legale en traditionele motieven. Sinds de voltooiing van het sociaal-religieuze emancipatieproces halverwege de vorige eeuw het einde aftekende van de verzuilde samenleving, hebben kerkelijke voorschriften en godsdienstige tradities aan gezag ingeboet. In religieuze en morele zaken laat men zich doorgaans de wet niet meer voorschrijven en als die pretentie nog leeft, verlaat men vaak geruisloos het kerkelijke instituut. Het klerikale standsbegrip, een typisch legale en traditionele interpretatie van pastorale gezagsaanspraken, is daarom voor veel geestelijk verzorgers geen voor de hand liggende categorie meer om hun beroep in professionele zin te typeren. Er is veel voor te zeggen dat vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw het beroep op legaal en traditioneel gezag in vragen van geloofs- en levensovertuiging plaats gemaakt heeft voor charismatisch gezag. Volgens Weber is charismatisch gezag gebaseerd op kenmerken van een persoon, waardoor deze zich van anderen onderscheidt in gaven die door volgelingen als van een buitengewone (of zelfs bovennatuurlijke) origine en als exemplarisch voor het mens-zijn worden beschouwd. Deze vorm van

gezag is althans herkenbaar in veel van de prioriteiten die de geestelijke verzorging tijdens de laatste decennia kenmerken. Daarbij valt bijvoorbeeld te wijzen op het belang dat toegekend wordt aan persoonskenmerken als authenticiteit, artistieke, spiritualiteit en transparantie, aan de sociale functie van directe presentie, warme en egalitaire nabijheid in het contact, en aan de vrijplaats die geestelijk verzorgers in het beroep een zekere religieuze autonomie verschaft.

Voor zover de geestelijk verzorger zich in de toekomst ambtshalve kan en zal blijven presenteren, zijn de verschillende gezagsaanspraken in de geestelijke verzorging: traditioneel, juridisch, charismatisch en functioneel als complementair te beschouwen. Ze hebben ieder hun intrinsieke betekenis en zijn bovendien in de praktijk feitelijk aan te treffen in de vorm van gezagtoeschrijvingen door cliënten.

Een geestelijk verzorger is nu eenmaal geassocieerd met tradities en is als zodanig religieus of

Een geestelijk verzorger wordt nu eenmaal geassocieerd met tradities en is als zodanig religieus of humanistisch cultuurdrager

humanistisch cultuurdrager. Bovendien wordt doorgaans verwacht dat een geestelijk verzorger het achtergrondgenootschap en de daar geldende rituele en communautaire normen en richtlijnen op valide wijze vertegenwoordigt. Ook het charisma van een geestelijk verzorger is van belang, bijvoorbeeld in verwachtingen bij de cliëntèle van troost en de uitdaging door de geestelijk verzorger vanuit zijn of haar eigen geloofs- en levensovertuiging.

Naarmate het ambt als professioneel kenmerk van de geestelijke verzorging meer op de tocht komt te staan, zullen dergelijke attributies minder gewicht in de schaal leggen bij het bepalen van een professioneel profiel van de geestelijk verzorger. Men kan een dergelijke ontwikkeling zowel beamen als afwijzen. Wat dat laatste betreft kan men een 'charismatische' klemtoon in de geestelijke verzorging als achterhaald opvatten, bijvoorbeeld met het argument dat dit leidt tot een exclusieve oriëntatie

op het microniveau van het persoonlijke contact, tot een gebrekkige afstemming op andere beroepsgroepen; tot een geringe belangstelling voor wetenschappelijke theorievorming en haperende afstemming op verwachtingen van de arbeidsorganisaties en tal van randvoorwaardelijke ontwikkelingen in bestuur en beleid. Men kan het beroep op charisma echter ook als onopzegbaar kenmerk van geestelijke verzorging zien, bijvoorbeeld vanwege de idee dat een doorleefde geloofs- of levensovertuiging het elementaire instrument van de geestelijk verzorger vertegenwoordigt. Hoe dan ook, de kwestie van het professioneel gezag is in relatie tot rolverwachtingen van cliënten van groot belang voor de ambtsdiscussie in de geestelijke verzorging.

In deze bijdrage staat echter de andere gezagsaanspraak centraal, namelijk die van functioneel gezag.

De ontwikkeling van professionele identiteit in deze functionele zin lijkt me hoe dan ook geboden, zelfs indien men ertoe zou besluiten om de resultaten

van de ambtsdiscussie daarin niet te betrekken. Deze ontwikkeling wordt nu beschreven aan de hand van enkele condities die met een dergelijke aanspraak op functioneel gezag verbonden kunnen worden. Deze condities betreffen de domeinafbakening, het specialisme en de kwalificatie van geestelijke verzorging.

Domein van geestelijke verzorging

De verwerving van functioneel gezag hangt sterk samen met de bescherming van het domein van de geestelijke verzorging. Dat domein is de institutionele en legitieme positie die een beroep inneemt binnen het kader van de maatschappelijke verdeling van arbeid. Een dergelijk domein behoort toe aan leden van een beroepsgroep die in min of meer georganiseerd verband hun professionele belangen behartigen.

Ieder beroepsdomein, dus ook dat van de geestelijke verzorging, staat voortdurend ter discussie

vanwege het proces van voortgaande arbeidsdeling. Het professionele domein waarop men werkt, is daarbinnen nooit eens en voor altijd gegeven, maar wordt altijd bestreden, bevorderd, verkleind, vergroot, verschoven, en gheredefinieerd. Dat is nu eenmaal de dynamiek van beroepen zoals die de ontwikkeling van moderne samenlevingen kenmerkt. Maar dat betekent ook een harde strijd om de macht, waarin sommige beroepen verdwijnen en andere ontstaan. Daarbij vallen enkele typerende problemen te onderkennen die met het oog op de ontwikkeling van functioneel gezag als uitdagingen te formuleren zijn.

Een eerste uitdaging is die van collectieve domein-formuleringen. Geregeld komt in empirisch onderzoek naar voren dat pastores en geestelijk verzorgers hun beroep opvatten en evalueren vanuit het microniveau van de eigen interactie met patiënt of cliënt en weinig vanuit de belangen van beroepsvereniging, beroepsopleiding, zendende instantie of arbeidsorganisatie. Daaruit blijkt natuurlijk een te rechtvaardigen prioriteit voor de vragen en noden van de cliëntèle waarvoor men zorgt, maar soms drukt het ook machteloosheid uit om het beroep in maatschappelijke zin erkend te krijgen. Dat is ook moeilijk. Om maar naar één aspect te verwijzen: het staatsrechtelijke principe van scheiding van kerk en staat als ook de secularistische ideologie waarmee politiek en media dit beginsel lijken te interpreteren, bemoeilijken de integratie van geestelijke verzorging in het collectieve zorgbestel. Het risico bestaat dan ook dat het domein van geestelijke verzorging vogelvrij raakt als de functionele uitgangspunten van het beroep niet door academische inzichten worden ondersteund en tegelijkertijd gedragen worden door geestelijk verzorgers zelf en steun vinden in politiek-maatschappelijk verankerde prioriteiten.

Een tweede uitdaging vormt de professionele concurrentie door psychologen, maatschappelijk werkers en activiteitenbegeleiders. Uit supervisie en

uit scriptieonderzoek komt nogal eens naar voren dat het werk van geestelijk verzorgers enerzijds en dat van maatschappelijk werkers en psychologen anderzijds, overlap vertoont en tot strubbelingen op de werkvloer leidt. De aandacht voor religie, ethiek, levensbeschouwing en zingeving is niet langer een evident monopolie van geestelijk verzorgers. Andere beroepsgroepen ontfermen er zich vanuit hun eigen domeinperspectief graag over wanneer dat uitkomt.

Men kan zich afvragen of het professionele gevecht om het beroepsdomein hier met voldoende slagkracht aangegaan kan worden. Zo kan men het pleidooi over de vrijplaats in de geestelijke verzorging opvatten als een (uiteindelijk inadequate) strategie om zich aan een dergelijke domeinafbakening juist te onttrekken. De geestelijke verzorger sluit zich met een beroep op vrijplaats op geëigende momenten af van collegiaal of bestuurlijk toezicht op zijn of haar professionele taak in de zorg. Dat kan als een defensieve strategie werken die interdisciplinaire afstemming van doelen van de arbeidsorganisatie, taakverdeling ten aanzien van het primaire proces en het professionele functioneren zelf bemoeilijkt en op termijn een majeure bedreiging vormt voor het behoud van het domein zelf.

Een derde uitdaging vormt de band met het levensbeschouwelijk genootschap, die via allerlei juridische bepalingen het domein van geestelijke verzorging beïnvloed. Deze band is niet langer eenduidig. In culturele zin hebben secularisering, individualisering, en de multireligieuze samenleving de opvattingen van die ambtelijke band doen vervaagen. Daarbij komt dat de achtergrondgenootschappen nauwelijks steun bieden voor de functionele ontwikkeling van geestelijke verzorging. Geestelijk verzorgers zijn daardoor zelf vaak ambivalent over de rol van de kerken. Enerzijds bieden die hen een legitimatie voor hun vak, anderzijds is er nauwelijks sprake van een institutionele, dat wil zeggen functionele band met het achtergrondgenootschap. Kerken hanteren doorgaans een lokaal kerkelijk

model van pastorale zorg, dat men toepast op geestelijke verzorging in de sectoren van zorg, defensie en justitie, zonder daarin de domeinproblematiek al te zeer te verdisconteren. Daardoor dreigen zij een historische kans mis te lopen om geloofs- en levensovertuiging in moderne instituties professioneel gestalte te geven.

Specialisme van geestelijke verzorging

Naast de domeinafbakening, die de maatschappelijke positie van het beroep beschrijft, kan als een tweede conditie voor functionele gezagsontwikkeling het specialisme onderscheiden worden, dat de inhoud van het vak betreft. Een specialisme is een tak van wetenschap van waaruit een deel van de werkelijkheid bestudeerd wordt. Het is een kennisgebied van begripsvorming op grond waarvan professionele doelen geformuleerd en geëvalueerd kunnen worden. Wederom vallen aandachtspunten te formuleren die behartigd moeten worden om het specialisme als een functionele gezagsaanspraak te kunnen ontwikkelen. Deze punten betreffen de inhoud, het ontwikkelingsperspectief en het niveau.

De inhoud van het specialisme van geestelijk verzorging kan niet los gezien worden van de opleiding die geestelijk verzorgers feitelijk genoten hebben en van de noemer waarop men feitelijk werkt. Het specialisme is dan de theologie; tegenwoordig opgevat vanuit het perspectief van haar ontwikkeling naar religiewetenschappen. Dat impliceert dat de inhoud van het specialisme op een continuüm staat van enerzijds kritische uiteenzetting met het christelijk geloofsgoed en de confessioneel kerkelijke interpretatie ervan, en anderzijds kritische uiteenzetting met andere religieuze en niet-religieuze levensbeschouwingen. Beslissend hier is niet zo

zeer de vraag of men zich zelf met bepaalde religieuze of levensbeschouwelijke gezichtspunten identificeren kan, als wel de vraag op grond van welke begripsvorming men geloofs- en levensovertuigingen in relatie tot zorgvragen in kaart brengt en hoe men op grond daarvan professioneel intervenueert. In formele termen kan men het specialisme van geestelijke verzorging opvatten als de studie van inhouden en functies van geloofs- en levensovertuigingen in het primaire zorgproces, met bijzondere aandacht voor de - geïntendeerde - interactie van de descriptieve en normatieve aspecten van die overtuigingen. Geestelijke verzorging veronderstelt zo een bovenconfessionele noemer van begripsvorming, op grond waarvan het specialisme inhoudelijk gestalte krijgt. Dat sluit een confessionele vertegenwoordiging in het beroep helemaal niet uit,

leder beroepsdomein, dus ook dat van de geestelijke verzorging, staat voortdurend ter discussie vanwege het proces van voortgaande arbeidsdeling

maar veronderstelt in het specialisme wel een meer formele begripsvorming, die comparatieve aspecten van geloofs- en levensovertuigingen centraal stelt. Die begripsvorming

biedt inzicht in zowel mono- als multireligieuze aspecten van die overtuigingen, in zowel de publieke als de private settings van vragen en problemen van alledag. Een dergelijke, meer generieke begripsvorming, met aandacht voor de professionele interventies en de interactie van feitelijke en wenselijke aspecten daarin, staat nog helemaal in de kinderschoenen. Maar de theoretische ontwikkeling en het empirische onderzoek ervan verdienen een hoge prioriteit.

Het ontwikkelingsperspectief van het specialisme van geestelijke verzorging staat niet los van de positie die de geestelijke verzorgers zelf innemen als het om de eigen levensbeschouwelijke overtuiging gaat. Wanneer 'geloof en levensovertuiging' als materieel object van het wetenschappelijke specialisme geldt, roept dat de vraag op hoe daaraan door geestelijk verzorgers functioneel gezag te ontleen valt.

Op die vraag is in beginsel zowel een individueel als een collectief antwoord mogelijk. Het individuele antwoord luidt: 'werk aan je eigen spiritualiteit: laat zo goed mogelijk zien hoe geloofs- en levensovertuiging in je eigen leven doorwerkt'. Dat individuele antwoord is een typisch charismatisch antwoord dat de ambtsproblematiek wederom oproept. Hoe belangrijk het in zichzelf ook is; hier blijft het rusten. Het collectieve antwoord op de vraag naar de relatie tussen academisch specialisme en praktisch functioneel gezag luidt: 'esprit de corps'. Met dit antwoord verwijst Durkheim naar professionele solidariteit; een gezamenlijk streven naar validiteit van het vak en naar de waardigheid van haar beoefenaars. Het collectieve antwoord lijkt hier het betere – want meer functionele – antwoord. Volgens Durkheim wordt de moraal in moderne samenlevingen gedragen door beroepsgroepen omdat zij de sociale vorm en normatieve betekenis van de arbeidsdeling uitdrukken. Als solidariteit afhangt van arbeidsdeling dan vergt dat ook relevante ethische motieven voor de ontwikkeling van het specialisme. Voor geestelijke verzorging valt te verwijzen naar enkele inzichten uit de moderne ethiek die ook haar bovenconfessionele gezag kunnen vestigen. Bijvoorbeeld, het grondrecht van vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, het autonomiebeginsel, en criteria van kwaliteit van leven. De mate waarin een dergelijke beroepsethiek door de beroepsgroep operationeel valide en op collectief niveau behartigd wordt drukt haar functionele gezag mede uit.

De kwestie van het niveau is eveneens van belang voor het specialisme. Dat niveau is in beginsel academisch en wetenschappelijk. De kwalificatie 'in beginsel' is van belang, omdat de discussie over het vereiste kwalificatieniveau van geestelijke verzorging vaak tot ideologische standpunten leidt. Feitelijk kan men vaststellen dat het specialisme van de geestelijke verzorging door HBO-opgeleide geestelijke verzorgers voortreffelijk vorm krijgt. Maar dat gezegd zijnde kan men ook niet uitsluiten dat het

op MBO-niveau adequaat vorm zou kunnen krijgen.

Onder deze retorische suggestie ligt een kwalificatiediscussie verborgen die vaak toegedekt wordt door het taboe van het kwalificatieniveau. Welk niveau is noodzakelijk en voldoende om het feitelijke werk van geestelijk verzorgers te borgen? Wie hier vasthoudt aan een beroep op charismatisch gezag, wordt geconfronteerd met de vraag of haar klemtoon op menselijkheid, sociaal vaardige interventies en emotionele vaardigheden überhaupt formele scholing vergt. De kunst van het menszijn wordt nu eenmaal door iedereen beoefend. Hoe belangrijk charisma in menselijke nabijheid en levensbeschouwelijke authenticiteit ook is; er wordt (gelukkig) niet voor betaald.

Er is veel voor te zeggen dat de huidige academische norm streefdoel blijft. Het motief daarvoor is enerzijds pragmatisch: het wordt door de beroepsvereniging feitelijk vereist, onder andere vanwege het feit dat het geboden is om op het huidige salarisniveau ingeschaald te blijven. Anderzijds is een academisch niveau van belang om het zojuist geschetste specialisme in de zorg te kunnen ontwikkelen en handhaven binnen het academische afstemmingsverkeer met artsen en psychologen. Bovendien moet gewezen worden op de klemmende noodzaak om de huidige professionele praktijk te innoveren, waarvoor universitaire opleidingen en degelijk empirisch ontwikkelingsonderzoek wellicht relatief beter disponeren.

Kwalificatie van geestelijke verzorging

Kwalificatie is een derde conditie voor functioneel gezag. Die is op te vatten als de normstelling voor competenties die vereist zijn voor de professionele vormgeving aan een specialisme binnen een beroepsdomein. Daarbij spelen uiteraard verschillende belangen een rol, zoals die door beroepsgroep, arbeidsorganisatie, overheid, cliëntverband, zendende instantie en opleiding worden vertegenwoordigd.

Het laatste perspectief van opleiding is hier vooral relevant, onder andere vanwege het gegeven dat de tijd voorbij is dat een eenmalige beroepsleiding levenslang in beoogde kwalificaties voorzorg. Competenties worden tegenwoordig sterker omschreven vanuit de vragen en problemen in het werkveld, vanuit de dynamiek van de arbeidsmarkt en vanuit de persoonlijke leertrajecten van professionals. Het kwalificatieperspectief van een academische opleiding dient daarop aan te sluiten.

Een academische opleiding dient met het oog op die kwalificatie in tweeërlei opzicht flexibel te zijn, namelijk zowel in de gelaagdheid en doeldiversiteit van haar curriculum, als ook in de vernieuwing van de kennis die in de opleiding centraal staat. Wat het curriculum betreft bieden de zogenaamde 'Dublin descriptors' een gelaagde structuur van studiefasering en doeloriëntatie. Deze 'descriptors' verwijzen naar de fase waarin een student verkeert: die van bachelor, master, senior en doctor. Iedere fase kent verschillende doelstellingen die onderscheiden worden naar kennis en inzichten, de toepassing daarvan in (nieuwe) situaties, het kritische beoordelingsvermogen, het communicatieniveau en de vaardigheden om relatief zelfstandig verder te leren. Deze Europees gangbare kwalificatiekenmerken voor academische curricula dienen ook aan opleidingen 'Geestelijke Verzorging' ten grondslag te worden gelegd. De termen bachelor en senior corresponderen aan het gangbare academische kwalificatietraject, waarbij de master op initieel niveau het specialisme ontwikkelt, zonder daarmee overigens steeds een dekkende beroepsopleiding te bieden. Feitelijk – zoals bij veel academische beroepsgroepen het geval is – volgt een professionele opleiding op een academische studie. In deze vervolgstudie wordt het specialisme in nauw verband met het werkveld in de praktijk

verder ontwikkeld, in het bijzonder met professionele vaardigheidsdoelstellingen. Daarom is hier de aanduiding 'senior' toegevoegd, die dan op de master kwalificatie volgt en die correspondeert met de afsluiting van een werkveldspecifieke academische vervolgopleiding. De titel van 'senior' kan door beroepsorganisaties verbonden worden aan een professioneel registratiesysteem en door de arbeidsorganisaties waar de geestelijke verzorger werkt eventueel voorzien worden van contractuele consequenties (bij voorbeeld een vaste aanstelling, salarisverhoging of promotie). De aanduiding 'doctor' verwijst tevens naar een ander aandachtspunt, namelijk de noodzaak tot kennisvernieuwing van het specialisme. In academische promoties wordt het specialisme geïnnoveerd, hetgeen zowel het wetenschappelijk vakgebied ontwikkelt als bijdraagt tot vernieuwing van de opleiding. Daarbij is hier uiteraard het feit van belang dat promoties het vereiste niveau bieden dat bijdraagt aan de maatschappelijke ontwikkeling van het functionele gezag van geestelijk verzorgers.

De bovenstaande korte schets van het domein, het specialisme en de kwalificaties van geestelijke verzorging roepen wellicht meer vragen dan antwoorden op. Het behoud en de ontwikkeling van het 'geestelijk landgoed' vergt opnieuw professioneel ontginningswerk. Indien de 'heerlijkheid' van geestelijke verzorging in de ogen van de verschillende belanghebbenden een intrinsiek en extrinsiek belang vertegenwoordigt, dan vergt dat de komende jaren een formidabele investering waarvoor de medewerking van alle betrokkenen noodzakelijk zal zijn.

** Dr. Hans Schilderman is universitair hoofddocent Praktische Theologie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.*